

М. Краснова, д-р юрид. наук, проф.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

У статті розглядаються науково-правові та методологічні підходи до поняття сучасного екологічного права, його предмета, системи, правових форм та принципів.

Ключові слова: екологічне право, правові форми, предмет, система, принципи права.

В статье рассматриваются научно-правовые и методологические подходы к понятию современному экологическому праву, его предмета, системы, правовых форм и принципов.

Ключевые слова: экологическое право, правовые формы, предмет, система, принципы права.

The article considers the scientific, legal and methodological approaches to the concept of modern environmental law, its subject, system, legal forms and principles.

Keywords: environmental law, legal forms, subject, system, principles of law.

Питання методології в сучасній науці екологічного права порушувалися не одноразово, при цьому "особливо важливими стають вимоги спільності вихідних методологічних підходів дослідження" [1, 56]. Як зазначає О.К. Голіченков, "для методології екологічного права в силу ряду його особливостей – специфіки предмета, нетрадиційності, парадоксальності суспільного сприйняття (затребуваність на словах і ігнорування на справі), динамічності розвитку – відривними є два питання: по-перше, поняття цієї категорії, її структури; по-друге, виявлення взаємозв'язків і взаємозалежності між структурними елементами, їх спільного і особливого" [2, 19]. На умовах сьогодення формуються сучасні погляди про екологічне право як про самостійну, водночас комплексну галузь та про галузі, з якими воно співвідноситься або які випливають із його суті та системи, та що відображено в роботах багатьох авторів, зокрема В.І. Андрейцева [3], М.М. Бринчука [4], В.М. Єрмоленка [5] та інших. Тому метою даної статті є висвітлення власних поглядів автора на суть, ідею, ідеологію, наукову методологію сучасного екологічного права, яким воно є та чим може стати вже в недалекому майбутньому.

Екологічне право – термін, який позначає кілька категорій: галузь права; галузь законодавства; галузь науки, наукова спеціальність; навчальна дисципліна. Ними не ставиться за мету давати визначення кожної із цих категорій. Проте важливим є суть цього поняття, яке інколи інтерпретується як власне екологічне право, або як право навколишнього середовища, або як довкілляне право. Хоч практично всі, хто робив спроби таких інтерпретацій згодні з тим, що цей термін сформувався у правознавстві під впливом прородничих наук. Тобто, методологічні аспекти цього поняття випливають із розуміння загальної категорії – *екології* – як наукового напрямку в межах біології та який розглядається як вчення про взаємозв'язки живих організмів із середовищем їх існування. При цьому власне до екологічного права як до системи правових норм залозичуються окремі складові цього вчення: середовище існування як навколишнє природне середовище або просто навколишнє середовище; живі організми як біологічні види тваринного та рослинного світу (біорізноманіття); взаємозв'язки як відповідні природні процеси, що відбуваються між живими організмами і впливають на середовище їх існування у значенні відповідних ланцюгів єдиної природної системи (екосистеми).

Відтак виникає питання: а яке місце в екології займає людина, суспільство зі своїми взаємозв'язками, які традиційно досліджуються соціальними науками? Тому-то найбільш вживаним термін *екологічне право* є в сучасних соціальних науках, зокрема, в соціальній екології, яка вивчає взаємодію суспільства з природним і перетвореним в умовах індустріального розвитку людства середовищем. Саме в межах соціальної екології виокремлюється науковий напрямок – права екологія, яка й покликана досліджувати сукупність правових норм, що регулюють суспі-

льні відносини у сфері взаємодії суспільства з природним та перетвореним (урбанізованим, техногенним, навколишнім) середовищем свого існування.

Отже, сучасне екологічне право – це передусім система екологічного законодавства у його статичному стані та система суспільних правовідносин, врегульованих таким законодавством, тобто його динамічна складова. Водночас, екологічне право – це наука, тобто структурно організовані знання про систему еколого-правових відносин, формах і методах формування еколого-правової свідомості і шляхах їх удосконалення [1, 56]. Для цього розвиток еколого-правового знання має підпорядковуватися тісним зв'язкам із іншими науками, зокрема, філософією.

При цьому наука екологічного права застосовує традиційні прийоми і методи філософського пізнання, зокрема при оцінці і характеристиці системи правових норм сучасного екологічного законодавства, та на які значною мірою впливають положення самого законодавства, особливо ті, що визначають його мету, завдання, а саме: регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів (а), забезпечення екологічної безпеки (в), запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище (г), збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною (б) (ст. 1 Закону України від 25 червня 1991 р. "Про охорону навколишнього природного середовища"). Показана структуризація цього положення законодавства власне окреслює відповідні групи соціальних відносин, які регулюються, та які, як прийнято вважати, й складають *предмет екологічного права*: природоресурсні, природоохоронні (середовищезахисні) та антропоохоронні (екобезпечні) відносини.

Такі законодавчі положення дають можливість науково окреслити об'єктний склад екологічних правовідносин та у значенні статті 5 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" виділити таким об'єктом навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів. У такому значенні навколишнє природне середовище – це складна екологічна система, якій властиві як суто природні, так і природно-антропогенні закономірності. Проблемні моменти з'являються в науці екологічного права щодо таких об'єктів екологічного права як природні об'єкти, тобто не залучені в господарський обіг природні блага, що задовольняють багаточисленні потреби людини, та власне природні ресурси, які залучені в господарський обіг і які є джерелами матеріального виробництва. Формування на засадах правових механізмів регулювання природоресурсних відносин таких галузей права як земельне, водне, надрове, лісове, фауністичне, флористичне є деталізацією (диференціацією) складності такого регулювання, а не

виокремлення повністю цих галузей з екологічного права із залученням до їх методів регулювання методів цивільного, адміністративного чи господарського права.

Виокремлення серед об'єктів екологічного права природних комплексів і ландшафтів, що підлягають особливій охороні, обумовлено особливою формою відношення людини і суспільства до природи як найвищої соціальної цінності, як до духу, в який включається нація та народ. Як зазначають економісти М. Хвесик та І. Бистряков, "ми втратили здатність відчувати дух народу, який пронизує не тільки життя окремої людини, а й природне оточення. Тому ми розглядаємо народ як своєрідну єдність людини з природою. У такому разі можна говорити, що руйнуючи природні ландшафти, ми знищуємо самі себе" [6]. Ландшафтний підхід до формування сучасного природоохоронного права, на мою думку, це майбутнє сучасного екологічного права. Тенденція до розширення складу комплексних об'єктів екологічного права, таких як екологічна мережа, озоновий шар атмосфери, клімат і навіть космічний простір, обумовлена усвідомленням людиною важливості таких об'єктів у власному розвитку.

Власне людина не визначається об'єктом екологічного права, а лише її окремі немайнові блага – життя і здоров'я, які підлягають державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки.

З методологічної точки зору на значимість такого підходу до предмета та об'єкта екологічного права вплинула розуміння історичних форм взаємодії людини і суспільства з природним середовищем у різні періоди розвитку цивілізації. Так, в одних випадках це *економічна* (а) (використання природних ресурсів для задоволення багаточисельних потреб), *екологічна* (б) (охорона природних ресурсів, природних комплексів і об'єктів) та *захисна* (в) (охорона життя і здоров'я людини та територій від небезпечного впливу природних чи техногенних факторів). Остання, найбільш сучасна форма певною мірою впливає із двох попередніх та формує в науці *антропоцентричний підхід* до розуміння взаємин суспільства і природи.

Такий підхід сформував відповідну ідеологію, згідно з якою людина, її права, честь, гідність та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. В основу розвитку людства при цьому покладено науково-технічний прогрес, який здійснює найбільше навантаження на природні системи, та розглядається, відповідно, як найкращий спосіб забезпечення такого використання природних ресурсів, що задовольнить усі потреби людини і суспільства. При цьому не враховується, що сучасне екологічне право не здатне захистити власне людину, оскільки вона не визначається її об'єктом. Тому науковцям екологічного права треба кожного разу доказувати, що екологічні права людини і громадянина захищаються усією системою норм національного законодавства, а не лише екологічного.

В основі правового механізму забезпечення екологічних прав громадян лежить розроблена, зокрема в Україні В.І. Андрійцевим, *концепція права екологічної безпеки* як міжгалузевої (комплексної) сукупності правових норм, здатних врегулювати суспільні правовідносини, у межах яких здійснюється система державно-правових, організаційних, технічних, економічних та інших соціальних заходів із попередження, локалізації та ліквідації небезпечних факторів природного та техногенного характеру. При цьому береться до уваги, що сучасне суспільство розвивається завдяки науково-технічному прогресу, а під впливом науково-технічного прогресу змінюється стан навколишнього природного

середовища, який значною мірою впливає на безпеку не лише людини, а й усіх природних систем.

Однак такий підхід не виправдовує себе. Тому, на засадах документів Організації Об'єднаних націй формується новаційний науковий підхід до розуміння взаємин суспільства і природи – *екоцентричний*, який розглядає існування суспільства як невід'ємний елемент природи, яка розвивається за своїми законами. На відміну від науково-технічного розвитку людства природа розвивається згідно з принципами еволюції: зародження Всесвіту (Великий вибух) формує Матерію; Матерія формує різні форми Життя; Життя формує Розум; Розум формує Людину духовну, яка й повинна нести відповідальність за стан природи у її подальшій еволюції.

Екоцентричний підхід знайшов своє відображення в положеннях Концепції сталого розвитку людства, основною ідеєю якої є таке використання природних ресурсів, яке дозволить забезпечити потреби майбутніх поколінь людей. Відтак, на мою думку, до вище названих форм взаємодії суспільства і природи за сучасних умов додається ще одна форма – *відновлювально-відтворювальна, або ж компенсаційна* (г), яка прямо впливає із завдань екологічного законодавства та включає в себе реалізацію цілої системи заходів із запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище [7].

В інших випадках є й інші наукові підходи до розуміння форм взаємодії суспільства і природи, зокрема як до специфічних типів природокористування, особливо коли такі форми обумовлені певним рівнем економічного і демографічного розвитку суспільства, а саме: *збирально-привласнювальне; виробничо-продуктивне; інноваційно-конструктивістське; ноосферне та інформаційне природокористування* [8, с. 16, 17].

З цієї точки зору актуальними видаються сучасні дослідження цієї складної міжгалузевої (комплексної) категорії – права природокористування [9]. Саме на перетині міжгалузевих досліджень проблем права природокористування обґрунтовується концепція майбутньої системи землекористування, "за якої набуде впорядкування і господарська система загалом. На жаль, роль землекористування як основного механізму забезпечення сталого розвитку істотно занижена. Водночас саме через систему землекористування здійснюються головні функції держави з управління сталим розвитком... Головною метою сталого національно орієнтованого розвитку є формування господарства особливого типу, що забезпечує сприятливе середовище для розширеного відтворення народу і культури" [6].

Крім цього, з огляду на значимість та важливість природи у житті людини і суспільства, залежно від цілей та видів потреб, що задовольняються засобами природи виділяють такі форми взаємодії людини і суспільства з природою як: *біологічна* (задоволення людиною своїх фізичних, біологічних та інших тілесних потреб організму на засадах перебування у природному середовищі та споживання природних засобів); *економічна* (споживання існуючих, відтворення, заміна споживаних і створення з використанням природних властивостей та за "допомогою" природи нових об'єктів для задоволення матеріальних потреб людини і суспільства); *екологічна* (охорона природного середовища, головна мета якої є збереження людини як виду та природного середовища як умови її існування); та *духовна* (культурне й естетичне сприйняття природи і на цій основі духовне існування та проникнення в сутність природного середовища) [8, с. 18].

Доцільно зауважити, що в літературі під культурою розуміють здатність сприйняти проблеми сучасного

світу та відгукуватися на них конкретними діями спротиву негативним проявам [6]. Тому слід погодитись, що пріоритетними на шляху реалізації засад сталого розвитку стають питання культурологічного характеру.

Отже, сучасне екологічне право є найбільшим виразником уявлень та поглядів про Природу, в якому зведені до стандартів правила поведінки і ідеологія дій людей у взаєминах з природою. Така характеристика екологічного права робить його кардинально відмінним від усієї системи сучасного права та значною мірою впливає на розроблення філософсько-правової ідеології – *концепту природи в екологічному праві*, яка формується на засадах суджень і критеріїв для використання природи у суспільному виробництві. При цьому береться до уваги, що сама природа має економічні, екологічні та духовні властивості або атрибути [10, с. 90-99].

Так, в основі *економічних атрибутів природи* сучасне суспільство вбачає використання самої природи та її складових – природних ресурсів для задоволення своїх багаточисельних потреб і привласнення їх частин, тому правове визнання та охорона і захист економічних властивостей природи – особливість, яка є притаманною цивільному і господарському праву та більшості інших галузей права [10, с. 90]. Відтак не дивно, що в межах споріднених галузевих наук ставиться під сумнів існування природоресурсного права у системі екологічного права, зауважуючи, що в історичному аспекті природоресурсне право виділилося із земельного права, в ньому переважають відносини права власності на природні ресурси, що потребують "переважно диспозитивних регулятивних засад, які базуються на позитивних зобов'язаннях і стимулах, а також обмеженому застосуванні дозвольних способів при наданні дозволів на спеціальне природокористування" [5, с. 150].

Проте при цьому не враховуються *екологічні атрибути природи*, які мають включати таке розуміння (концепт) природних ресурсів як "невід'ємної умови існування і розвитку людства, як "невід'ємної умови існування і розвитку людства, як через енергетичний, матеріальний і інформаційний обміни утворюють з людством єдину екологічну систему існування і процвітання. У зв'язку з цим природні ресурси є екологічними ресурсами, і в їх розуміння вкладається екологічний смисл, той, що природне середовище як екологічний ресурс наділене цілісністю і саморегульованістю" [10, с. 91]. Як справедливо зауважує М.М. Бринчук, такі ресурси створені Творцем, відтворюються самою природою, як правило, без найменшого прикладання праці людини [4, с. 27].

Тому-то правовий блок правового регулювання природоресурсних правовідносин залишається одним з трьох основних блоків правового регулювання екологічних правовідносин, особливо обумовлений засадами Концепції сталого розвитку.

Отже, в межах концепта екологічного права, тобто такого стану найвищої досконалості цієї галузі права, який є ідеальним, необхідним і належним, таким, що впливає із істинного [10, с. 93], в природоресурсному праві, як в його складовій частині, найбільшою мірою мають відобразитися екологічні атрибути природи, обумовлені обмеженням використання природних ресурсів. Саме з метою впровадження засад сталого розвитку в юриспруденції пропонується перебороти усталену уяву про те, що відносини, які пов'язані з навколишнім середовищем, відносяться до сфери тільки екологічного права. Адже "її положення торкаються усіх сфер суспільного життя, а принцип екологізації суспільних процесів, про який несміливо говорять представники науки екологічного права, в нових умовах стає принципом екологізації усієї юриспруденції та вимогою міжнародних організацій, таких як ООН, здатного здійснити

перерозподіл між усіма галузями системи права тягар екологічних проблем, передусім цивільного права як галузі, яка опосередковує економічні відносини, а також інших галузей – адміністративного, господарського права тощо" [11, с. 8]. "Екологічне право – це головним чином набір правил по визнанню, регулюванню і охороні екологічних атрибутів природи. Інші галузі права, такі як цивільне і кримінальне, повинні на це суттєвим чином реагувати" [10, с. 92].

Особливо слід підтримати позицію, що в сучасній науці екологічного права доцільно враховувати *духовні атрибути природи*, які пов'язані з особливим ставленням людства до природи, наділення її душею, свідомістю, духом. У цих аспектах проявляється морально-етичний аспект самого людства по відношенню до природи, до її краси, естетичності, наявності в ній атрибуту добра, релігії і пізнання (інтелекта). "Таким чином і виникла моральна вимога необхідності корекції особою своєї поведінки" [10, с. 92].

То чи відповідає екологічне право України такій філософсько-правовій ідеології – *концепту природи в екологічному праві*? Ймовірно, що відповідь на таке питання має лежати у площині реалізації державою своєї екологічної політики. Науковий аналіз такої політики здійснюється в спеціальній літературі фрагментарно, в основі розуміння її суті лежить підхід, який зводиться до того, що "екологічна політика держави має мати, перш за все, *гуманістичну, антропоцентричну спрямованість...*" (виділено – М.К.), та що підкреслює значення вище стереотип [3, с. 30]. Однак, в більш нових дослідженнях обґрунтовується концептуальне положення про перехід людства до *екоцентричної орієнтації* його функціонування на основі докорінної зміни світоглядних засад у відносинах з природою – матеріальним, енергетичним та інформаційним світом Всесвіту [12].

Сучасне екологічне право беззаперечно підпорядковується основним принципам національної екологічної політики та, відповідно, впливає на їх формування, про що зазначено у відповідній Стратегії [13]. Так, серед принципів такої політики закріплено посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної та соціальної), яка зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку. В цьому вбачається сучасний концепт екологічного права, як відповідної ідеології по врахуванню економічних, екологічних та духовних атрибутів природи. Тому не даремно, що однією з основних цілей реалізації Стратегії державної екологічної політики визначено підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, виховання, освіти, культури, моральності з метою формування людини нової генерації, здатної взяти на себе відповідальність за збереження, охорону і захист природи перед прийдешніми поколіннями людей (ціль 1).

Доцільно зауважити, що в сучасних умовах засади концепту екологічного права не враховуються при формуванні науки екологічного права як цілісної системи наукових поглядів про правові норми, правила, вимоги, спрямовані на реалізацію мети національної екологічної політики, особливо щодо стабілізації і поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження *екологічно збалансованої системи природокористування* та збереження екологічних систем, що власне передбачено Стратегією. Особливо це споглядається у підходах до характеристики наукової спеціальності 12.00.06, в межах якої

виокремлено природоресурсне право як окремої галузі нарівні з екологічним правом, та стосується Паспорта цієї спеціальності, затвердженого ВАК України в 2008 році, коли до системи природоресурсного права віднесено енергетичне право. Загальновідомо, що в основі вироблення енергії можуть лежати природні ресурси або їх властивості (тепло при спалюванні вугілля, газу, деревини, сила руху атмосферного повітря, води або ж енергія самого Сонця), проте процес цього вироблення здійснюється при реалізації того чи іншого виду господарювання. А отже, регулювання суспільних відносин по виробленню енергії відноситься в сучасних умовах до сфери господарського права. Екологічне право, а в його межах природоресурсне, може розглядати комплексні питання використання (видобування) енергетичних природних ресурсів та забезпечення екологічних вимог при цьому. Тому, обраний щодо спеціальності підхід може розцінюватися як умисне, свідоме "розмивання" предмета екологічного права, включення до нього правовідносин цивільного, господарського та іншого права. Або ж окреслюється інший висновок: екологічне право стає концептом (основною правовою ідеологією) всього національного права і законодавства, тому інші галузі права на засадах сталого розвитку мають включати у своє правове забезпечення додержання вимог і принципів екологічного права.

Екологічне право – це публічно-правова галузь, в основі якої лежить правове забезпечення публічних інтересів, пов'язаних із немайновими благами, зокрема інтересів Українського народу на реалізацію права власності на природні ресурси як національне багатство, права на безпечне та якісне навколишнє природне середовище, права на екологічне благополуччя. Така галузь може співвідноситися із природоресурсним та природоохоронним правом як загальне та особливе, в межах якого визначаються загальні вимоги, правила, нормативи, які застосовуються шляхом дієвості імперативних методів правового регулювання суспільних екологічних правовідносин, в тому числі шляхом обмежень у природокористуванні.

Правове забезпечення екологічної безпеки з екологічним правом може співвідноситися як елемент механізму правового забезпечення біологічної, генетичної, медичної, продовольчої та інших видів безпеки у процесі використання природних ресурсів та здійсненні екологічно небезпечних видів діяльності, включених до спеціальних Переліків. Особливістю екологічного права при цьому є склад суб'єктів правовідносин, на регулювання поведінки яких воно спрямоване: це обов'язкова наявність цілої системи публічних органів – органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних, правозахисних органів, з одного боку, та з іншого – природокористувачів, які не лише використовують природні ресурси в господарських цілях, а й здійснюють небезпечні впливи на них фізичних, хімічних чи біологічних факторів їх діяльності, а тому мають законодавчо визначені зобов'язання по виконанню природоохоронних заходів.

Отже, сучасне екологічне право має враховувати економічні, екологічні та духовні властивості природи, в

межах якого повинні бути глибоко відображені правові, філософські, політичні, соціальні, естетичні, ціннісні та інші ідеологічні судження та критерії оцінки відношення суспільства до природи. В межах формування концепта екологічного права мають бути чітко визначені загально визнані принципи: поміркованість (обмеження) в природокористуванні; безперервність (постійність) включення окремої особи у колективну спільність щодо вирішення екологічних проблем; справедливість щодо несення відповідальності нинішніх поколінь людей за стан навколишнього природного середовища перед майбутніми поколіннями; життєвість (існування) всіх елементів природи, включаючи гармонійне існування самої людини в природі, без заповідання їй шкоди, відтак єдність природи і людини; гармонія (загальна згода) та відношення цінності до духу природи; гуманізм та чуттєвість, інтуїтивність при виробленні нових напрямів взаємодії з природою, особливо таких, що спрямовані на охорону природи як "святого храму" людського духу. Доцільно підтримати М.М. Бринчука, який зауважує, що "в умовах ефективного суспільного розвитку головне – на основі закономірностей дієвого функціонування права створити правові механізми, реалізація яких дозволить відновити і підтримати сприятливий стан навколишнього середовища та його окремих компонентів – землі, вод, лісів та ін. І такі цілі можуть бути здійснені лише за допомогою екологічного права і ради цього, як свого часу і природоресурсне (в тому числі земельне) право, воно було в свій час віділено, визнано" [4, с. 26].

1. Шестерюк А.С. К вопросу о предмете экологического права // Экологическое прав. – 2005. № 1. – С. 54-60. 2. Голиченков А.К. Экологическое право: в поисках современной методологии // Актуальные проблемы развития экологического права в XXI веке. – М., 2007. – С. 19-36. 3. Андрейцев В.И. Экологичне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики [текст]: моногр. / В.И. Андрейцев. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – 373 с. 4. Бринчук М.М. Соотношение экологического права с другими отраслями права // Государство и право. – 2009. – № 7. – С. 25-37. 5. Ермоленко В.М. Теоретичні проблеми розмежування галузей екологічного і природоресурсного права // Право України. – 2010. – № 6. – С. 148-153. 6. Хвесик М., Бистряков І. Руїноучи природні ландшафти, ми знищуємо самі себе // Урядовий кур'єр. – 2012. № 95. – 30 травня. – с. 45. 7. Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти) : монографія / М. В. Краснова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – 439 с. 8. Каракаш І.І. Методологія та форми взаємодії людини і суспільства з природним середовищем у різні періоди розвитку цивілізації // Екологічне право України: підручник для студентів вищих навч. закладів / за ред. Каракаша І.І. – Одеса : Фенікс, 2012. – 788 с. 9. Комарницький В.М. Право спеціального природокористування: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук по спеціальності: 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. – К., 2012. – 36 с. 10. Лю Хуньян. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве // Государство и право. – 2010. – № 3. – с. 90-99. 11. Раянов Ф. С. Концепция устойчивого развития и Российская государственно-правовая действительность / Ф. С. Раянов // Право и политика. – 2004. – № 12. – С. 5-10. 12. Карпович Н.А. Теоретические проблемы реализации экологической функции государства: Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.06 – природоресурсное право; аграрное право; экологическое право. – Минск, 2012. 13. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

Надійшла до редколегії 12.03.12